

ՍՏԵՓԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵԻԻ
«ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԱՂԻԲԵԲԻՋԱՆԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԵՒ ՆՐԱՆՑ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻԾԱԿԻ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿՋԲԵԱՂԲԻՐ

Ստեփան Բուռնաշեի «Նկարագրութիւն Պարսկաստանում Ադրբեյջանական նահանգների եւ նրանց խաղաքական կարգավիճակի» վերտառութեամբ աշխատութիւնը¹ Ղարաբաղի խանութեան ժԸ. դարի երկրորդ կէսի պատմութեան կարեւոր սկզբաղբիւրներից մէկն է եւ մեզանում առաւել քիչ ուսումնասիրուածներից է:

Հեղինակը, տուրք տալով պատմական յիշողութեանը, Ղարաբաղի խանութեան, ինչպէս աշխատութեան մէջ ընդգրկուած այսրկովկասեան միւս տիրոյթների (Երեւանի, Նախիջևանի, Գանձակի, Դերբենդի, Ղուբայի, Շաքիի, Շամախիի, Բաքուի խանութիւնները) նկատմամբ օգտագործում է «Ադրբեյջան» անուանումը: Խօսքը Սեֆեան պետութեան (ԺԶ.-ԺԸ.) չորս՝ Իրաք, Ֆարս, Ազարբայջան եւ Խորասան վարչաքաղաքական ու ֆինանսական համակարգում այս տարածքի Ազարբայջան միաւորի մասին է²: Վերջինս իր մէջ էր միաւորում Ատրպատականի (կենտրոնը՝ Թաւրիզ), Զուխուր-Սաադի (կենտրոնը՝ Երեւան), Ղարաբաղի եւ Շիրվանի բէկլարբէկութիւնները³: Այս հանգամանքից ելնելով՝ Ստ. Բուռնաշեւն «ադրբեյջանական խանք» է անուանում ոչ միայն

-
- 1 БУРНАШЕВ, С., Описание областей Адребижанских в Персии и их политическое состояние, Курск 1793.
 - 2 Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B. M., Or. 9496), Translated and explained by MINORSKY, V., London 1943, 162.
 - 3 Անդ, 164-168:

Մարաղայի, Թաւրիզի, Արդաբիլի կառավարիչներին, այլեւ Երեւանի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքուի, Նախիջևանի, Գանձակի եւ Ղարաբաղի խաններին⁴, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Վրաստանը:

Մինչդեռ այս հանգամանքը խորհրդային պատմագիտութեան մէջ թիւր ըմբռնումների եւ քաղաքական շահարկումների առիթ է դարձել: Մասնաւորապէս եզրակացւում էր, որ արդէն այն ժամանակ, երբ Ստ. Բուռնաշեւը շարադրում էր իր աշխատանքը, ժամանակակիցները նկատում էին երկու Ադրբեջանների բնակիչների «էթնիկ ընդհանրութիւնը», որը հնարաւոր է դարձնում նրանց երկու հատուածների (խօսքն այսպէս կոչուած Ադրբեջանի Հիւսիսային եւ Հարաւային հատուածների մասին է (Գ. Մ.) միաւորումը⁵: Սակայն խորհրդային պատմագիտութեան այս թէզի սխալականութեան մասին է խօսում նաեւ այն փաստը, որ Ստ. Բուռնաշեւի 1786 թուականին կազմած Պարսկաստանի գլխաւոր քարտեզում Ադրբեջանն ընդգրկուած էր իրանական պետական սահմաններում, որպէս նրա վարչաքաղաքական անբաժան մաս⁶:

Հարկ է նշել նաեւ, որ պատմագրական երկի հեղինակը 1783-1787 Քարթլիի եւ Կախեթի միացեալ թագաւորութեան արքայ Հերակլ Բ-ի (1762-1798) եւ Իմերեթի թագաւորութեան Սողոմոն Ա-ի (1752-1784) արքունիքներում ռուսական ռեզիդենտ էր նշանակուած: Վերջինիս հիմնական գործառոյթը՝ Ռուսական կայսրութեան ռազմաքաղաքական շահերի պահպանումն էր Այսրկովկասում: Վերջապէս, հանդիսանալով ռուսական բարձրաստիճան գինուորական ու պետական գործիչ, Ստ. Բուռնաշեւը այսր-

4 БУРНАШЕВ, С., *Աշխ.*:

5 ЛЕВИАТОВ, В., *Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке*, Баку 1948, 144-145.

6 Генеральная карта Персии с показанием границ, главных ее разделений, больших дорог, всех владений в Адрибиджане, всех владельческих городов в Араке и некоторых других областях. Сочинена полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе в 1786 году. Հմմտ. Մխիթարեան, Գ., Ստ. Բուռնաշեւի «Նկարագրութիւն Պարսկաստանում Ադրբեջանական նահանգների...» երկը՝ Այսրկովկասի ԺԸ. դարի պատմութեան աղբիւր, ի «Հայաստանը եւ Արեւելաֆրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը» Միջագային գիտաժողովի Ձեկուցումներ եւ գեկուցումների դրոյթներ՝ նուիրուած ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի Գրիստոնեայ Արեւելիքի քաժմի ստեղծման 40-ամեակին եւ նրա երմնադիր, պրոֆեսոր Պարոյր Մուրադեանի մահուան 5-րդ տարեկիցին (Երեւան, 12-13 դեկտեմբերի), 2016, 178:

կովկասեան իշխանութիւնների քաղաքական կողմնորոշման հարցում չի շրջանցում նաեւ թուրքական գործօնը: Այսպէս, նրա աշխատանքը գրուել է ԺԸ. դ. երկրորդ կէսի երկու ռուս-թուրքական պատերազմների միջեւ ընկած ժամանակահատուածում, երբ թուրքական կողմը ստիպուած էր հաշտուել Քիւչուկ-Կայ-նարջիի (1774) պայմանագրի հետ: Աւելին, Գէորգիեւսկի դաշնագրով ռուսական ռազմաքաղաքական դիրքերն էլ աւելի են ամրապնդուում: Սակայն քաղաքական ամենամեծ հարուածը Օսմանեան կայսրութիւնը ստացաւ Ղրիմի խանութեան կորստով: Թուրքական պետութեան կովկասեան քաղաքականութեան կռուանը մնում էին Դադստանի նոյնադաւան ժողովուրդները (լեզգիներ, աւարներ եւ այլն) եւ այսրկովկասեան խանութիւնները: Աշխարհաքաղաքական այդ բարդ տարածաշրջանում օսմանցիները շեշտը դնում են վերը նշուածների վրայ՝ օգտագործելով կրօնական եւ դաւանական նոյնականութիւնը:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԱԽՈՐՈՒՄԸ

Ստ. Բուռնաշեւը յստակ նշում է Ղարաբաղի խանութեան սահմանները. «Շուշիի խանի տիրոյթը⁷ հիւսիսից սահմանակից է Գանձակ (Գեմջա) քաղաքի շրջանին եւ Կուր գետը քաժանում է այն Նուխիի խանութիւնից, հարաւ-արեւելից Արաքս գետը քաժանում է խանութեան տարածքը Մուղանչուից [Մուղանի հարթավայրից] եւ Ղարադաղից, իսկ արեւմուտից՝ [սահմանակից է] Նախիջեւանին»⁸:

Ստ. Բուռնաշեւը շարադրում է խանութեան ձեւաւորման պատմութիւնը. «Շուշին գիւղ է եղել եւ պատկանել է Ղարաբաղի Սղնախների հայկական հիմգ մելիքներից Շահնազարին: Փանահը՝ Զեւանչիի գիւղի աւագի որդին, օգտուելով Նադիր շահի մահից յետոյ [Իրանում] ստեղծուած խռնակ իրավիճակից, հաւաքում եւ տիրում է քափառականների, հզօրանում է Սղնախում, իրեն խան հռչակում»:

Շուշի բերդաքաղաքը կառուցուել էր 1754ին եւ 1780ական թուականներին քարէ ամուր պարիսպներով քաղաք էր, որ պաշտպանում էին տարբեր տրամաչափի մինչեւ 50 թնդանօթ⁹: Ըստ ԺԹ. դարի առաջին քառորդի տուեալների՝ քաղաքը բաժա-

7 БУРНАШЕВ, С., мз. աշխ., 13:

8 Ամդ, 3:

9 СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 53.

նուած էր երեք թաղամասերի՝ Թաբրիզլիի (Թաբրիզեցոց), Ղազանչալիի (Ղազանչեցոց) եւ Ագլիսիի (Ագուլեցոց)¹⁰:

Աւանդութեան համաձայն՝ Ղարաբաղի խաները ծագում էին թիւրքական ջեւանշիր ցեղախմբի սարաջալու ցեղից¹¹: Իբրեւ թէ նրա առաջնորդներից մէկը լքելով իր հայրենիքը հաստատուում է Լոռիում, ապա ծառայութեան մտնում Գանձակի խաների մօտ: Այստեղից էլ անցնում է Ղարաբաղ միանում ջեւանշիր ցեղին եւ ամուսնանում: Նա մի որդի է ունենում Ալի անուանով, որին գոռնատ դէմք ունենալու համար կոչում էին Սարիջէ (դեղնաւուն): Վերջինիս գլխաւորած խմբաւորումը կոչւում է Սարիջէ-ալիլու: Նրա ունեցուածքը ժառանգաբար անցնում է որդուն՝ Իբրահիմ աղային, որի աւագ որդին՝ Ֆազլ Ալի բէկը դառնում է Նադիր շահի իշխե-աղասիի զինուորներից մէկը: Երբ նա սպանւում է ռազմի դաշտում, շահն իր մօտ ծառայութեան է կանչում Իբրահիմի կրտսեր որդուն՝ Փանահ Ալիին¹²: Փանահ խանին յաջողւում է փախչել շահի ծառայութիւնից եւ անցնել Ղարաբաղ, որտեղ թիւրքական ջեւանշիր, օթուղիքի, քեար-բիրլու, ինչպէս նաեւ խորասանից Վրաստան վերադարձած այլ ցեղերի հետ աւազակային յարձակումներ է գործում: Նադիր շահի մահից յետոյ (1747) նա հնազանդութիւն է յայտնում Ադիլ շահին (1747-1748), նրանից խալաթ, սուր եւ խանութեան ռազամ ստանում¹³:

Շահնազարը Արցախի հինգ մելիքական տներից մէկի՝ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարեանների տոհմից էր¹⁴: Ըստ ժամանակի մէկ այլ սկզբաղբիւրի՝ նա յարգանք եւ վստահութիւն էր վայելում Ղարաբաղի խաների մօտ: Այսպէս, երբ Փանահ խանն իր իշխանութեան սկզբում Ֆինանսական օգնութեան կարիք ու-

10 Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником Мозилевским и полковником Ермоловым 2-м, Тифлис 1866, 8.

11 МИРЗА ДЖЕМАЛ ДЖЕВАНШИР КАРАБАГСКИЙ, История Карабага, Баку 1959, 67.

12 ՄԻՐՋԱ ԻԻՍՈՒՖ ՆԵՐՍԵՍՈՎ, Հշմարտացի պատմութիւն, Թարգմանութիւնը քննարկից, ցերեպից, ցերեպից եւ ծանօթագրութիւնները Ք. Կոստիկեանի, Երեւան 2000, 46-47:

13 ՄԻՐՋԱ ԻԻՍՈՒՖ ՆԵՐՍԵՍՈՎ, Զ. աշխ., 47-48:

14 Նրանց տոհմաձառի մասին տե՛ս ՄԱՂԱՆԵԱՆ, Ա., Արցախի մելիքութիւնները եւ մելիքական տները XVII-XIX դդ., Եր. 2007, 158-198:

նէր, ապա դիմում է Շահնազարին: Վերջինս քաղաքական հաշուարկներէից ելնելով՝ իր դուստր Հուրզադ խանումին կնութեան է տալիս իբրահիմ խանին¹⁵:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԸ՝

ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԻ «ԻՆՔԻՇԽԱՆ» ԵՒ «ՀՋՕՐ» ՏԻՐԱԿԱԼՆԵՐԻՑ

Ղարաբաղի խանի մասին Ստ. Բուռնաշեւը գրում է. «Նրա որդի Իբրահիմը (ներկայիս խանը), ամուսնանալով հայ մելիք Շահնազարի դստեր հետ, կառուցեց Շուշիում ամրոց, ուրիշ բնակավայրեր գաւթեց Նախիջեւանում ու Ղարաբաղում եւ տիրեց Գանձակ (Գեմջա) քաղաքին: Նա համաձայնութեան եկաւ Հերակլ արքայի հետ, որ մասնակից դառնայ իր մախաճեռութիւններին եւ չխանգարի իր յաջողութիւններին: Այդպիսով, ամրացնելով իր իշխանութիւնը՝ հիմնում է Շուշիի խանութիւնը Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի հողերի վրայ¹⁶»:

Իրօք, Գանձակի, Ղարաբաղի, Նախիջեւանի եւ Արդեբեյլի խաները դեռեւս Փանահ խանի օրոք էին հնազանդուել Ղարաբաղի տիրակալին: Վերջինս կառավարիչներ եւ փոխանորդներ էր նշանակում այդ վայրերում ու պատանդներ պահում թառնակիւտ ամրոցում¹⁷:

Խօսելով Ղարաբաղի խանի քաղաքական ինքնիշխանութեան մասին Ստ. Բուռնաշեւը մատնանշում է տարածաշրջանում նրա գրաւած քաղաքական դիրքն ու կարգավիճակը: Դրանով էր պայմանաւորուած իբրահիմ խանի նկատմամբ Ռուսական ու Օսմանեան կայսրութիւնների եւ իրանի տէրութեան դիրքորոշումը, ճշտելով, թէ նա որչափ կարող էր հաշուի նստել տուեալ իշխանութեան գոյութեան փաստի եւ նրա քաղաքական դերակատարման հետ:

Հեղինակն այսրկովկասեան «իմֆնիշխան» տիրակալներին բաժանում է «հզօրների» եւ «նուազ հզօրների»՝ պայմանաւորուած այն հանգամանքով, թէ նրանք որքան մարտիկ կարող էին ռազմի դաշտ դուրս բերել եւ լեռնական ժողովուրդներից (բնագրում

15 ՄԻՐՋԱ ԻԻՍՈՒՖ ՆԵՐՍԷՍՈՎ, նշ. աշխ., 42:

16 Ղարաբաղի խանութեան ձեւաւորման մասին տե՛ս МАГАЛЯН, А., *Армачские меликства и возникновение карабахского ханства*, – «Русский сборник: Исследования по истории России», Ред. О. Эльман, т. VIII, Москва 2010, 7-25:

17 ՄԻՐՋԱ ԻԻՍՈՒՖ ՆԵՐՍԷՍՈՎ, նշ. աշխ., 54:

լեզգիներից) բաղկացած վարձկանների օգնութեանը դիմել: Այդ առումով Ստ. Բուռնաշեւը գրում է, որ «Իբրահիմ խանը ինքնիշխան է եւ Ադրեքիջանում հօգոյ, հայերի հետ միասին ունի մինչեւ 7000 զինուոր: Իբրահիմ խանը ինչպէս եւ իր հայրը աւագակային յարձակումներով մեծ յաջողութիւններ է ունենում ու հարստանում: Այնպէս որ անհրաժեշտութեան դէպքում կարող է մեծ փանակութեամբ լեզգիների վարձել»¹⁸:

ՀԵՐԱԿԼ Բ. ԵՒ ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆ

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԻՑ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Հեղինակը Ղարաբաղի խանութեան քաղաքական պատմութեան արտաքին քաղաքականութեան վերլուծում է Ռուսական կայսրութեան շահերի լոյսի ներքոյ: Ստ. Բուռնաշեւը՝ պատմական իրադարձութիւնների ականատեսն ու ակտիւ դերակատարը, համառօտ, յաճախ սուբյեկտիւ, քաղաքական վերլուծութիւններ է կատարում: Աշխատանքը շարադրելիս նա առաջնորդուել է այն սկզբունքով, թէ նկարագրուած խանութիւնն ինչպիսի քաղաքական դիրքորոշում ունէր Քարթլիի եւ Կախեթի միացեալ թագաւորութեան նկատմամբ եւ առեւտրա-տնտեսական ինչ նշանակութիւն ունէր վերջինիս համար: Աւելին, Այսրկովկասում գտնուելու տարիներին Ստ. Բուռնաշեւը հաւաքել եւ գրչին էր յանձնել վրացական թագաւորութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեանն առնչուող տեղեկութիւններ, որոնց ականատեսն էր ինքը: Այսպէս, նրա «Վրաստանի պատկերը կամ Քարթլիի եւ Կախեթի թագաւորութեան քաղաքական ցարապետութիւնը» աշխատութիւնը նուիրուած է Վրաստանի եւ յարակից տիրակալների հետ յարաբերութիւններին, ներքաղաքական իրավիճակին¹⁹:

Ուստի՝ սուր քննադատութեան ենթարկելով Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի «հակավրացական» քաղաքականութիւնը, երբեմն էլ՝ անձնական որակաւորումներ տալիս: Սակայն դրանով հան-

18 БУРНАШЕВ, С., 62. աշխ., 12-13:

19 БУРНАШЕВ, С., *Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное, пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Иракли Темуровиче полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе, в 1786 г.*, [Изд. 1-е]. Курск, тип. Приказа общественного призрения, 1793, (նույնը՝ [Изд. 2-е]. Предисл. и изд. К. Н. Бегичева, Тифлис 1896).

դերձ, հեղինակը չի խեղաթիւրում պատմական դէպքերն ու իրողութիւնները:

Ստ. Բուռնաշեան այդ համատեքստում է դիտարկում նաեւ Իբրահիմ խանի յարաբերութիւնները վրաց Հերակլ արքայի հետ. «Հերակլ արքայի հետ մա 26 տարի անընդմէջ բարեկամութիւն է ունեցել»²⁰: Վերջին երեք տարին թէև իրեն անհաւատարմութեան մէջ կասկածելու զանգամ առիթներ է տուել [Իբրահիմ խանը], սակայն քացայայտ ցոյց չի տուել իր անբարեացակամութիւնը եւ ամէն կերպ հաւաստիացնում է արքային իր անկեղծութեան մասին: Խոյի մախկին խան Ահմեդի գաղտնի գլխաւոր դաշնակիցն էր Վրաստանի հարակից մահմեդական ժողովուրդների հետ վերջինիս [Հերակլի] դէմ: Բայց քանի որ Ահմեդ խանը սպանուած է, իսկ նրանց հրահրող տէրութիւնը չիրականացրեց իր խոստումները, ուստի եւ աւելի փափկեց, թէև պարսիկների ոչ միայն խոստումներին, այլեւ երդումներին, խարդաւանքին, վստահել չի կարելի: [Հերակլ] արքայի նկատմամբ նրա [Իբրահիմ խանի] վերաբերմունքից կարելի է եզրակացնել նաեւ Ռուսաստանի հանդէպ նրա տրամադրութեան մասին»²¹:

**ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՐԲԱՀԻՄ ԽԱՆ ԵՒ ՂՈՒԲԱՅԻ ՖԱԹՀ ԱԼԻ ԽԱՆ
ՊԱՅՔԱՐ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՍՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ**

Այսրկովկասում քաղաքական գերիշխանութեան հասնելու համար 1780ական թուականներին հակամարտող երկու խմբաւորումներ էին առաջացել, որոնցից մէկը ղեկավարում էր Հերակլ Բ. արքան (նրան դաշնակցում էր Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը), միւսը՝ Ղուբայի Ֆաթհ Ալի խանը: Ղուբայի խանն անհանգստացած էր Այսրկովկասում Հերակլ Բ.ի եւ Ղարաբաղի խանի քաղաքական դերի մեծացմամբ: Տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական միանձնեայ գերիշխանութեան համար Ֆաթհ Ալի խանին անհրաժեշտ էր հնազանդեցնել Ղարաբաղի խանութիւնը: Այս մասին Ստ. Բուռնաշեան հետեւեալն է գրում. «Իբրահիմ խանը ամհաշտ թշմաւորութիւն ունի Դերբենդի Ֆաթհ Ալի խանի հետ, որը

20 Ղարաբաղի Փանահ խանը մահացել է 1760-ական թթ. սկզբին, իսկ Իբրահիմ խանը տարեգրի փոխանցմամբ իշխանութեան էր եկել 1762 թ. (հմմտ. Միքայ Իւսուֆ Ներսէսով, 63):

21 БУРНАШЕВ, С., 02. աշխ., 14-15:

թեև իր դաշնակիցների հետ... մշտապես ձգտում է նրա դեմ պատերազմել, սակայն նա [Ղարաբաղի խանը], յոյսը դնելով իր աշխարհագրական ամուր դիրքի եւ Շուշի ամրոցի անառիկութեան վրայ՝ իրեն վստահեցնում է իր զգույն ճանաչման ամիսներին, իսկ ամռանը Ղարաբաղում սաստիկ շոգերին լեռնական ժողովուրդներն ի վիճակի չեն դիմանալ»²²:

Իրոք, Ֆաթհ Ալի խանը Թարքիի չամխալի եւ Շամախիի խաների հետ միասին 1780-1781 թուականներին երկու անյաջող արշավանք է կատարում դեպի Ղարաբաղի խանութիւն: Հարցը «խաղաղ ճանապարհով» լուծելու համար նա Ղարաբաղ է ուղարկում իր փեսային՝ Բաքուի խանին: Սակայն Իբրահիմ խանը ձերբակալում է նրան եւ երկու տարի պատանդ պահում:

Յաջողութեան հասնելու համար կողմերին պէտք էր ստանալ Ռուսական կայսրութեան աջակցութիւնը: Դրանով պայմանաւորուած՝ նրանք միմեանց սեւեռներու քաղաքականութիւն էին սկսել: Այսպէս, Ղուբայի խանը ռուսական իշխանութիւններին գրում էր, թէ տեղի խաների համար անընդունելի է, որ «Վրացին» (իմա՝ Հերակլ Բ. արքան) եւ Իբրահիմ խանը տիրանան «աղաքայայտական բոլոր քաղաքներին»²³: Իր հերթին Հերակլ Բ. արքան 1782 թ. Պ. Պոտեմկինին ուղղուած նամակում Ֆաթհ Ալի խանին անհաւատ եւ կեղծաւոր էր անուանում, ապա մեղադրում էր թուրքերի հետ նամակագրական կապ հաստատելու համար²⁴:

Սակայն Ֆաթհ Ալի խանը պատրաստ էր հրաժարուել վրաց թագաւորի հետ ունեցած թշնամանքից, եթէ վերջինս օգնութիւն չտրամադրէր Իբրահիմ խանին²⁵: Իր հերթին Հերակլ Բ-ն գրում էր, որ ինքն Իբրահիմ խանի հետ դաշինք ունի՝ անհրաժեշտութեան դէպքում վերջինիս ռազմական օգնութիւն տրամադրելու մասին: Հեռատես արքան՝ Ֆաթհ Ալի խանի հետ յարաբերութիւնները սրել չցանկանալով, ռուսական կողմին խնդրում է միջամտել վէճին եւ յետ պահել Ղուբայի խանին Ղարա-

22 Անդ, 13:

23 Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, Под ред. А. А. Цагарели, СПб., т. II, вып. II, 1902, 21.

24 Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начало 90-х годов XVIII в.), 56.

25 Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сборник документов, Отв. ред. В. Гаджиев, Москва 1988, 175.

բաղ արշաւելուց: Ըստ Հերակլ Բ.-ի, ռուսական գահի համար առաւել օգտակար կարող էր լինել Ղարաբաղի խանը, քան Ֆաթհ Ալին, որի հնազանդութիւնը վախի վրայ էր հիմնուած²⁶:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ՀՈՂՈՎՈՅԹՈՒՄ

Ռուսական կայսրութեան համար Ղարաբաղի խանութիւնը մեծ ռազմաքաղաքական եւ առեւտրա-տնտեսական կարեւորութիւն ունէր: Այն դարպաս էր համարուած՝ ուղի դէպի Իրան, որն Արեւելեան Վրաստանն աշխարհագրորէն մօտեցնում էր Բաքուն, իսկ Կուր-Արաքս գետկիցի մօտ գտնուող Ջաւադ բնակավայրը Ղարաբաղեան տարածքներին միացնելու պարագայում Աստրախանից Ջաւադ եւ Սալիան «ոչինչ չարժեցող» ապրանքները հնարաւոր կը լինէր փոխանակել մետաքսի եւ այլ ապրանքների հետ²⁷:

Ուստի՝ այս հանգամանքը ստիպում էր Ռուսական կայսրութեանը հաշուի նստել Ղարաբաղի խանութեան հետ, իսկ 1780ական թուականների կէսերին Իբրահիմ խանի օսմանամէտ քաղաքականութեանը որպէս հակակշիռ օգտագործել Հայկական պետականութեան վերականգման գաղափարը: Այսպէս, Իրանի տէրութեան մեծ մասի կառավարիչ Ալի Մուրադ խան Ձէնդի (1779-1785) գերագոյն խնդիրն էր ամրապնդել իշխանութիւնը երկրի ներսում: Դրա իրագործումը հնարաւոր էր միայն հզոր դաշնակցի առկայութեան դէպքում եւ որպէս այդպիսին նա ընտրում է Ռուսական կայսրութեանը՝ հաշուի առնելով տարածաշրջանում վերջինիս տնտեսական ու ռազմաքաղաքական շահերը: Ռուսական կառավարող շրջանակները պատրաստ էին Ալի Մուրադ խանին որպէս Իրանի տէրութեան շահ ճանաչել՝ այսրկովկասեան որոշ շրջաններից հրաժարուելու եւ դրանք ռուսական հովանու ներքոյ փոխանցելու պայմանով²⁸: Ուստի, ռուսական դիւանագիտութիւնը Այսրկովկասի քաղաքական քարտէզը

26 Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии, 65.

27 АКАК, т. II, 1868, 703.

28 ԶՈՐԱՆԵԱՆ, Պ., Հայ-ռուս-պարսկական կապերի պատմութիւնից (XVIII դարի վերջ), – ՊՐՀ, 1991, № 2, 59: Հմմ. J. PERRY, *The Zand Dynasty*, – *The Cambridge history of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge 1991, vol. VII, 96.

վերաձեւելու տարբերակ է մշակում: Նախատեսւում է ստեղծել հայկական թագաւորութիւն, որն իր մէջ տարածքներ էր միաւորելու նաեւ Օսմանեան կայսրութիւնից, իսկ Դերբենդից մինչեւ Գիւլան ընկած տարածքների վրայ ստեղծուելու էր այսպէս կոչուած, Աղուանք (Ալքանիա) անուանումով պետութիւնը: Արեւմտավրացական իշխանութիւններն ու իմերեթն անցնելու էին Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ, իսկ Ախալցխայի շրջանն ու Գանձակի խանութիւնը՝ Արեւելեան Վրաստանին²⁹:

Դեռեւս 1783ի Ապրիլի 6ին Գ. Պոտեոմկինը Պ. Պոտեոմկինին տուած հրամանագրում նշում էր, որ Իբրահիմ խանին տապալելուց յետոյ Ղարաբաղը հայկական մարզի մաս էր կազմելու³⁰: Հետեւաբար, Ղարաբաղի խանի ռուսամէտ կողմնորոշումն անկեղծ չէր, քանի որ Հայոց պետականութեան վերականգնումը վտանգում էր խանութեան գոյութիւնը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԾՆՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽԱՅԾ.

Ռուսական բարձրաստիճան պաշտօնեաների 1780ականների առաջին կէսի գրադրութեան քննութիւնը փաստում է, որ Հայոց պետականութեան վերածնման հարցը նպատակ ունէր ռուսական ազդեցութեան տակ պահել վրաց թագաւորին եւ Ղարաբաղի խանին: «Շատ պարզ էր այս քոյրից, որ Եկատերինան Հայոց հարցն այնքան եռանդուն կերպով առաջ էր քաշել սոսկ իր շահերի համար, այն է՝ Ղարաբաղի խանութեան վրայ իր քաղաքական տիրապետութիւնը տարածելու համար» – գրում է Լէօն³¹:

Այսպիսով, Աղուանից թագաւորութեան հիմնումը նպատակ ունէր Կուրի աջափնեակում ապահովելու ռուսական զերիշխանութեան հաստատման օրինականութիւնը (լեգիտիմութիւնը)³²: Թէեւ նախագիծը չիրականացաւ Ալի Մուրադ խանի վերահաս

29 ИОАННИСЯН, А., *Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия*, Ер. 1990, 136-139:

30 *Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг.* Сборник документов, Под ред. М. Нерсисяна, Ер. 1990, т. IV, 239.

31 Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Ի նրկերի ժողովածու, Կ. Գ., Գիւրգ Դ., Եր. 1973, 346:

32 ТУНЯН, В., *Историческое пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии*, Ер. 2013, 157.

մահուան պատճառով (1785)³³, այնուամենայնիւ, Կասպից ծովի արեւմտեան ափերը մուսուլմանական խաների գերիշխանութեան ներքոյ միաւորելու գաղափարը ռուսական այսրկովկասեան քաղաքականութեան համար կրկին կենսունակ է դառնում 1790-ական թթ. երկրորդ կէսին:

Այս «գործարքի» պատմագիտական գնահատականը տրուել է հայագէտ, կովկասագէտ Պ. Ջօբանեանի կողմից, ով ձախողման պատճառները տեսնում է ոչ միայն Ալի Մուրադ խանի մահուան, այլեւ խանի երկդիմի քաղաքականութեան մէջ՝ որպէս Ռուսաստանի նկատմամբ զուտ դիւանագիտական խայծի³⁴:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐԸ (ԻՄԱ՝ ՀԱՅԵՐԸ)
ՍՏ. ԲՈՒՌՆԱՇԵՒԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ.

Քննութեան ենթակայ այս սկզբնաղբիւրը որոշ տեղեկութիւններ է հաղորդում նաեւ Ղարաբաղի խանութեան էթնիկ պատկերի մասին Ստ. Բուռնաշեւը գրում է. «Շուշիի խանի իշխանութեան տարածքում հաշոււում է 7000 տուն քրիստոնեայ»: Խանութեան էթնիկ նկարագրին անդրադարձ կատարելիս հեղինակը շեշտը դնում է «քրիստոնեացիների» վրայ՝ որպէս Այսրկովկասում Ռուսական կայսրութեան համար քաղաքական յուսալի յենարանի: Ուստի քրիստոնեաների (իմա՝ հայերի) մասին տեղեկութիւնները պայմանաւորուած էին Ռուսական պետութեան համար տարածաշրջանում յուսալի էթնիկ տարրի կարեւորութեամբ:

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ Ստ. Բուռնաշեւի աշխատութիւնն էականօրէն տարբերւում է ժամանակաշրջանի ճանապարհորդների, գիտական արշաւախմբերի, առեւտրական գործակալների կատարած գրառումներից եւ զերծ է գրական զեղումներից: Ուշագրաւ է նաեւ այն փաստը, որ գտնուելով Թիֆլիսում՝ Ստ. Բուռնաշեւը կարողացել է մեծ ճշգրտութեամբ հաղորդել Ղարաբաղի խանութեան քաղաքական պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ խոշոր պետութիւնների նկատմամբ նրա քաղաքական դիրքորոշումներին վերաբերող մանրամասներ:

33 Ալի Մուրադ խանի մահուան հետեւանքով Իրանում կրկին գահակալական կռիւներ են սկսւում: Շուտով նրա եղբորը՝ Ջաֆար խան Ջեմդին, յաջողում է յաղթող դուրս գալ պայքարից (1785-1789):

34 ՁՈՐԱՆԵԱՆ, Պ., նշ. աշխ., 438:

Ուստի, հեղինակին յաջողուել է համառօտ երկի շրջանակներում գրեթէ ամբողջութեամբ ներկայացնել Ղարաբաղի խանութեան քաղաքական պատմութեան խճանկարը: Ղարաբաղի խանի եւ հարեւան տիրակալների միջեւ առկայ քաղաքական յարաբերութիւնների վերաբերեալ Ստ. Բուռնաշեւի փոխանցած տեղեկութիւնների վերլուծութիւնից պարզ է դառնում, որ նա տարածաշրջանի ուժեղ խաներից մէկն էր:

Միւս կողմից, Ստ. Բուռնաշեւի աշխատութիւնն արտայայտում էր Ռուսական կայսրութեան այսրկովկասեան քաղաքականութիւնը եւ ռազմաքաղաքական շահերը տարածաշրջանում:

ԳՈՀԱՐ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Summary

ST. BURNASHEV'S COMPOSITION "THE DESCRIPTION OF THE ADMINISTRATIVE DIVISIONS OF AZERBAIJAN AND THEIR POLITICAL STATUS IN THE PERSIAN EMPIRE" AS THE HISTORICAL SOURCE OF THE KARABAKH KHANATE.

GOHAR MKHITARYAN

St. Burnashev's historical composition "The description of the administrative divisions of Azerbaijan and their political status in the Persian Empire" is an important historical background of the Karabakh khanate in the second half of the 18th century and considered to be less researched topic.

Speaking about the political sovereignty of the Karabakh khanate, St. Burnashev indicates its political position and role in the region. The author analyzes the foreign policy of Karabakh's Ibrahim Khan based on the military-political interests of the Russian Empire in Transcaucasia. On the other hand, he emphasizes the relations among the khan of Karabakh and the influential rulers of the Caucasus region Herakl II of Georgia, and Fath-Ali Shah of Kubbeh and Derbent.

Giving the political description of the Karabakh khanate, St. Burnashev pays great attention to the Armenian population as the potential political base for the empire in the future.